

ВСТАНОВЛЕННЯ ВІКУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЗАКОННЕ ЗАВОЛОДІННЯ ТРАНСПОРТНИМ ЗАСОБОМ: УКРАЇНСЬКЕ ТА ЗАРУБІЖНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

ESTABLISHING THE AGE OF CRIMINAL LIABILITY FOR ILLEGAL SEIZURE OF A VEHICLE: UKRAINIAN AND FOREIGN LEGISLATION

Ніколенко Д.М., аспірантка кафедри кримінально-правових дисциплін

Дніпровський державний університет внутрішніх справ,

ORCID ID: 0009-0002-8653-5091

Статтю присвячено встановленню віку кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння транспортним засобом у КК України та деяких зарубіжних країн (КК Азербайджанської Республіки, КК Республіки Казахстан, КК Республіки Таджикистан, КК Республіки Узбекистан, КК ФРН, КК Болгарії, КК Швеції, КК Данії, КК Швейцарії, КК Польщі, КК Австралії, КК Франції). Визначено, що суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 289 КК України, визнається фізична осудна особа, яка досягла 16 років, а злочинів, передбачених ч. 2 або ч. 3 ст. 289 КК, є особа, якій виповнилось 14 років, – якщо така особа не має права користуватись відповідним транспортним засобом. На підставі звітності Державної судової адміністрації України за 2019-2023 роки щодо віку (від 14 до 16 років) засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 289 КК України, визначено достатньо високі показники вчення незаконного заволодіння транспортним засобом у відповідному віці, що підтверджує доцільність встановлення зниженого віку кримінальної відповідальності. Доведено, що серед аналізованих КК зарубіжних країн у більшості країн які входили до складу колишнього радянського союзу, як і в українському законодавстві, вік кримінальної відповідальності з 16 років, проте і з посиланням на знижений вік кримінальної відповідальності – 14 років. Так, за ст. 19 КК Азербайджанської Республіки, кримінальній відповідальності підлягає фізична особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності (16 років). Водночас, із 14 років настає кримінальна відповідальність, зокрема, за: незаконне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети викрадення. КК Республіки Казахстан визначає, що кримінальній відповідальності підлягає фізична осудна особа, яка до моменту вчинення кримінального правопорушення досягла віку 16 років. При цьому за вчинення низки кримінальних правопорушень, зокрема, за незаконне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети викрадення при обтяжуючих обставинах (ч. 2, 3, 4 ст. 200 КК Республіки Казахстан) відповідальність передбачається з 14-річного віку. За КК Республіки Таджикистан, кримінальній відповідальності підлягає фізична осудна особа, яка досягла встановленого цим Кодексом віку (16 років). Однак, як і в більшості кримінальних законів, передбачається також і знижений вік. Так, з 14 років передбачається кримінальна відповідальність за угон автомобіля або інших транспортних засобів без мети викрадення (ст. 252 КК Республіки Таджикистан). За КК Республіки Узбекистан, відповідальності підлягають фізичні осудні особи, яким до вчинення злочину виповнилось 16 років. Особи, яким до вчинення злочину виповнилось 14 років, підлягають відповідальності за злочини, передбачені, зокрема, ст. 267 (угон транспортного засобу). Також у даній статті передбачається підвищений вік кримінальної відповідальності та наводиться перелік кримінальних правопорушень, відповідальність за які настає з 18 років. Крім зазначеного виокремлено зарубіжні країни, які встановлюють інший вік кримінальної відповідальності за транспортні злочини: КК ФРН, КК Болгарії – з 14 років, КК Швеції, Данії, Швейцарії – з 15 років, у КК Польщі – з 17 років, КК Австралії – з 10 років, КК Франції – з 13 років.

Ключові слова: вік, злочин, законодавство, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єкт, транспортний засіб.

The article is devoted to establishing the age of criminal liability for illegal seizure of a vehicle in the Criminal Code of Ukraine and some foreign countries (the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, the Criminal Code of Uzbekistan, the Criminal Code of Germany, the Criminal Code of Bulgaria, the Criminal Code of Sweden, the Criminal Code of Denmark, the Criminal Code of Switzerland, the Criminal Code of Poland, the Criminal Code of Australia, the Criminal Code of France). It has been established that the subject of a criminal offense provided for in Part 1 of Article 289 of the Criminal Code of Ukraine is a sane individual who has reached the age of 16, and the subject of crimes provided for in Part 2 or Part 3 of Article 289 of the Criminal Code is a person who has reached the age of 14, if such a person does not have the right to use the relevant vehicle.

Based on the reporting of the State Judicial Administration of Ukraine for 2019-2023, at the age (from 14 to 16 years) of those convicted at the time of committing a criminal offense under Part 2 of Article 289 of the Criminal Code of Ukraine, fairly high rates of teaching illegal seizure of a vehicle at the corresponding age were determined, which confirms the advisability of establishing a reduced age of criminal liability. It has been proven that among the considered Criminal Codes of foreign countries in most countries that were part of the former Soviet Union, as in Ukrainian legislation, the age of criminal liability is from 16 years, however, with reference to the reduced age of criminal liability - 14 years. Thus, according to Art. 19 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, a sane individual who has reached the age of criminal responsibility (16 years) is subject to criminal liability. At the same time, criminal liability begins at the age of 14, in particular, for illegal seizure of a car or other vehicle without the intent to steal it. The Criminal Code of the Republic of Kazakhstan determines that a sane individual who has reached the age of 16 by the time of committing a criminal offense is subject to criminal liability. At the same time, for committing a number of criminal offenses, in particular, for illegal seizure of a car or other vehicle without the intent to steal it under aggravating circumstances (parts 2, 3, 4 of Art. 200 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan), liability is provided for from the age of 14. According to the Criminal Code of the Republic of Tajikistan, a sane individual who has reached the age established by this Code (16 years) is subject to criminal liability. However, as in most criminal laws, a lower age is also assumed. Thus, from the age of 14, criminal liability is provided for the theft of a car or other vehicles without the purpose of theft (Article 252 of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan). According to the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, sane individuals who have reached the age of 16 before committing a crime are subject to liability. Persons who have reached the age of 14 before committing a crime are subject to liability for the crimes provided for in Article 267 (theft of a vehicle). This article also provides for an increased age of criminal responsibility and provides a list of criminal offenses for which responsibility begins at the age of 18. In addition to the above, foreign countries are highlighted that establish a different age of criminal responsibility for transport crimes: the Criminal Code of Germany, the Criminal Code of Bulgaria - from 14 years, the Criminal Code of Sweden, Denmark, Switzerland - from 15 years, in the Criminal Code of Poland - from 17 years, the Criminal Code of Australia - from 10 years, the Criminal Code of France - from 13 years.

Key words: age, crime, legislation, criminal liability, criminal offence, subject, vehicle.

Актуальність дослідження. Відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України, суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне

правопорушення у віці, з якого згідно з положеннями КК може наставати кримінальна відповідальність. Так, серед обов'язкових ознак суб'єкта кримінального правопору-

шення, які зазначені у ст. 18 КК України визначено вік з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність.

У сучасній юридичній літературі вік людини – це період часу від народження людини до будь-якого моменту відліку (хронологічний вік), а також це є характеристикою певного періоду життя людини, який відображає анатомо-фізіологічний стан її організму (біологічний вік) [17, С. 471]. Представники кількісного (хронологічного, паспортного) підходу під віком, як кримінально-правовою категорією, розуміють кількість прожитих людиною років. Так, Коржанський М. Й. [13, С. 47] та Стрельцов Є. Л. [19, С. 63] вважають, що вік – це визначений за документами юридичний період життя людини, що вимірюється в часі. Отже, відсутність єдиного розуміння поняття «віку» є причиною різнопланових підходів щодо неоднозначного визначення змісту поняття «вік суб'єкта складу кримінального правопорушення».

У чинному КК України не визначено, якими кримінально-правовими підставами керувався законодавець при виокремленні складів кримінальних правопорушень, кримінальна відповідальність за вчинення яких настає з 14 років. Складність досліджуваної проблеми пов'язана також із тим, що в доктрині кримінального права сформувалися різні погляди на проблему вікових критеріїв кримінальної відповідальності. Так, на думку Тація В.Я., в основу зниження віку кримінальної відповідальності покладені такі критерії: а) рівень розумового розвитку особи, який свідчить про можливість уже в 14 років усвідомити фактичні ознаки та суспільну небезпечність злочинів, зазначених у ч. 2 ст. 22 КК; б) значна поширеність цих злочинів серед підлітків; в) значна суспільна небезпечність (тяжкість) більшості цих злочинів [2, С. 132]. Такий же підхід поділяє і Яценко С.С., який зазначає, що встановлення мінімальної календарної вікової межі для кримінальної відповідальності має бути соціально та кримінологічно-обґрунтованим. При цьому враховується низка чинників: 1) рівень психолого-фізіологічних та соціологічних особливостей особистості, а також її соціалізаційний ступінь, за допомогою якого можна визначити можливість цього суб'єкта усвідомлювати суспільну небезпеку та зміст злочину під час його вчинення; 2) кримінологічні показники (поширеність злочинних діянь серед осіб певного віку, їх тяжкість тощо); 3) принципи кримінально-правової політики (наприклад, доцільність встановлення кримінально-правової заборони) [14, С. 35]. На думку Вознюка А. А. при формуванні переліку злочинів, відповідальність за які настає з 14 років, законодавець керувався такими критеріями: 1) високий ступінь суспільної небезпечності більшості злочинів; 2) розуміння суспільної небезпечності цих злочинів особою з 14 р.; 3) умисна форма вини злочинів; 4) поширеність цих злочинів у такому віці [1, С. 83]. Мирошніченко Н. М. на підтримку позиції законодавця щодо встановлення мінімального віку суб'єкта складу злочину наводить такі основні аргументи. По-перше, на диференційований підхід визначення віку суб'єкта складу злочину вказують міжнародні документи. По-друге, виокремлення у кримінальному законодавстві декількох вікових груп є історичною традицією. Ще з давніх часів вік суб'єкта складу злочину диференціювався в залежності від розуміння, а з часом – в залежності від певних видів складів злочинів. По-третє, при диференційованому підході до визначення мінімального віку суб'єкта складу злочину можна врахувати можливість неповнолітніх по-різному сприймати й оцінювати різні правові заборони у різному віковому періоді [12, С. 84]. Отже, на наш погляд встановлюючи мінімальний вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність за кримінальне правопорушення, передбачене ст. 289 КК України законодавець, очевидно, керувався таким критерієм, як можливість особи після досягнення цього віку цілком усві-

домлювати суспільну небезпеку діянь, що полягають на охоронювані законом про кримінальну відповідальність відносини у сфері безпеки дорожнього руху та відносини власності на транспортний засіб. Також винний має уявлення про всі ознаки предмета кримінального правопорушення (транспортного засобу) та розуміє, що вчиняє таке заволодіння незаконно, поза волею чи всупереч волі власника (володільця чи законного користувача).

Огляд останніх досліджень і публікацій. В більшій мірі проблема незаконного заволодіння транспортним засобом розглядалась (розглядається) на тлі, більш загальних питань кримінально-правової охорони безпеки руху та експлуатації транспорту в працях Авраменко О. В., Бурди С. Я., Борисова В. І., Бурдіна В. М., Гизимчука С. В., Мисливого В. А., Радковської І. С., Сас М. В. Дослідження присвячені більш конкретним питанням кримінально-правової характеристики незаконного заволодіння транспортним засобом, зокрема суб'єктивним ознакам даного кримінального правопорушення, присвячені роботи Бояренко А. Ю., Бондара В. С., Бочкового О. В., Безуглого О. А., Дудоров О. О., Ємельяненко В. В., Козака В. М., Звіряка В. А., Корчового М., Кравчука Б., Кривоноса М. В., Скляніченко Д. В. Проте усі вони не були націлені на конкретне визначення та встановлення порівняльно-правової характеристики такої ознаки суб'єкта кримінального правопорушення передбаченого ст. 289 КК України, як вік кримінальної відповідальності.

Формулювання цілей статті. Метою цієї статті є встановлення віку кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння транспортним засобом у КК України та деяких зарубіжних країн; аналіз правозастосовної практики щодо віку (від 14 до 16 років) засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 289 КК України на підставі, якої визначення доцільності зниженого віку кримінальної відповідальності.

Виклад основних положень. У науковій кримінально-правовій літературі вік суб'єкта кримінального правопорушення визнається класифікаційним критерієм, на підставі якого вчені виділяють різні види кримінальних правопорушень. Так, Савченко А. В. і Грудзур О. М. констатують, що злочини залежно від віку суб'єкта поділяються на: а) злочини, вчинені неповнолітніми; б) злочини, вчинені повнолітніми [16, С. 419]. На думку Вознюка А. А., залежно від віку, з якого настає кримінальна відповідальність, доцільно виділяти: а) злочини, кримінальна відповідальність за які настає з чотирнадцяти років; б) злочини, кримінальна відповідальність за які настає з шістнадцяти років [1, С. 48]. Навроцький В. О. зазначає, що спеціальним суб'єктом є такий вид суб'єкта, котрий виокремлюється із загального і при цьому наділений усіма ознаками загального суб'єкта складу злочину [20, С. 256]. Отже, зазначимо, що суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 289 КК України, визнається фізична осудна особа, яка досягла 16 років, а злочинів, передбачених ч. 2 або ч. 3 ст. 289 КК, є особа, якій виповнилось 14 років, – якщо така особа не має права користуватись відповідним транспортним засобом [14, С. 600]. У своїй дисертаційній роботі, на підставі проведеного дослідження Радковська І. С. запропонувала таке теоретичне визначення суб'єкта цього кримінального правопорушення: «суб'єкт злочину, який полягає у незаконному заволодінні транспортним засобом, загальний; ним є фізична осудна особа, якій до моменту вчинення злочину (за ч. 1 ст. 289 КК України) виповнилось 16 років, а за ч. 2 і 3 цієї ж статті – 14 років, і яка не має права на користування транспортним засобом, щодо якого здійснюється незаконне заволодіння» [15].

Для певного підтвердження необхідності встановлення за ч. 2, 3 ст. 289 КК України мінімального віку кримінальної відповідальності пропонуємо звернутися до

статистичних даних, зокрема звітності Державної судової адміністрації України за 2019-2023 роки щодо віку (від 14 до 16 років) засуджених на момент вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 289 КК України, на підставі якої маємо визначити наступні показники: у 2019 році із загальної кількості засуджених (783) – 39 осіб; у 2020 році із загальної кількості засуджених (921) – 58 осіб; у 2021 році із загальної кількості засуджених (493) – 53 особи; у 2022 році із загальної кількості засуджених (833) – 27 осіб; у 2023 році із загальної кількості засуджених (493) – 27 осіб [256]. Отже, враховуючи загальну кількість засуджених, які вчинили кримінальне правопорушення передбачене ч. 2 ст. 289 КК України (3 523 особи), маємо зазначити, що кількість, осіб, що вчинили у віці від 14 до 16 років за кожний рік не значна, проте відповідна кількість осіб у сукупності за увесь період, який піддавався аналізу, становить – 204 особи (6 % від загальної кількості). Щодо звітності Генерального прокурора України (Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2020 - січень-листопад 2024 роки. У розділі 1. Віковий, освітній склад та громадянство осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Таблиця 1), конкретизуються показники щодо віку на час вчинення кримінального правопорушення. Нашу увагу привертають ті показники, що стосуються зниженого віку кримінальної відповідальності, а саме від 14-15 років. Так, у 2020 році – 84 (з них автомобілями – 16); у 2021 році – 56 (з них автомобілями – 14); у 2022 році – 28 (з них автомобілями – 8); у 2023 році – 32 (з них автомобілями – 13); у січень-листопад 2024 року – 46 (з них автомобілями – 9). Отже, показники відповідної звітності у загальному віді за вказані роки мають 246 випадків вчинення кримінального правопорушення у віці від 14-15 років [18].

По різному зарубіжні законодавці формують і ознаки суб'єктів транспортних злочинів. Дуалізм у формулюванні складів транспортних злочинів з урахуванням залежності їх від специфічних особливостей транспортних засобів штовхає законодавців зарубіжних країн до штучного поділу суб'єктів цих злочинів на дві великі групи – працівників залізничного, водного, повітряного транспорту та інших осіб, фактично керуючих іншими видами механічних транспортних засобів. При цьому перший різновид суб'єктів транспортних злочинів є спеціальними, а другий – загальними. Звідси і різний опис згаданих категорій суб'єктів транспортних злочинів у кримінальному законі, і неоднакове трактування в кримінально-правовій доктрині. Щодо злочину незаконне заволодіння транспортним засобом маємо зазначити, що вказаний злочин не містить вказівки на спеціальний суб'єкт. У досліджуваному злочині суб'єктами виступають будь-які осудні особи, які досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність, що фактично керують механічними транспортними засобами (експлуатують, ремонтують). Що стосується ознак загального суб'єкта транспортних злочинів (незаконного заволодіння транспортним засобом), зокрема віку, то позиції законодав-

ців зарубіжних країн тут істотно відрізняються. У більшості країн які входили до складу колишнього радянського союзу як і в українському законодавстві, вік кримінальної відповідальності з 16 років. Зокрема відповідно до ст. 19 КК Азербайджанської Республіки, кримінальній відповідальності підлягає осудна фізична особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності (16 років) [3]. Водночас, із 14 років настає кримінальна відповідальність, зокрема, за: незаконне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети викрадення. Так само, як і більшість кримінальних кодексів досліджуваних держав, КК Республіки Казахстан визначає, що кримінальній відповідальності підлягає фізична осудна особа, яка до моменту вчинення кримінального правопорушення досягла віку 16 років. При цьому за вчинення низки кримінальних правопорушень, зокрема, за незаконне заволодіння автомобілем або іншим транспортним засобом без мети викрадення при обтяжуючих обставинах (ч. 2, 3, 4 ст. 200 КК Республіки Казахстан) відповідальність передбачається з 14-річного віку [3]. Відповідно до ст. ст. 22 та 23 Загальної частини КК Республіки Таджикистан, кримінальній відповідальності підлягає фізична осудна особа, яка досягла встановленого цим Кодексом віку (16 років). Однак, як і в більшості кримінальних законів, передбачається також і знижений вік. Так, з 14 років передбачається кримінальна відповідальність за угон автомобіля або інших транспортних засобів без мети викрадення (ст. 252 КК Республіки Таджикистан) [7]. Відповідно до ст. 17 Загальної частини КК Республіки Узбекистан, відповідальності підлягають фізичні осудні особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Особи, яким до вчинення злочину виповнилося 14 років, підлягають відповідальності за злочини, передбачені, зокрема, ст. 267 (угон транспортного засобу). Також у даній статті передбачається підвищений вік кримінальної відповідальності та наводиться перелік кримінальних правопорушень, відповідальність за які настає з 18 років [8]. Також узагальнено наведемо КК зарубіжних країн в яких встановлено інший вік кримінальної відповідальності за транспортні злочини: КК ФРН [22], КК Болгарії – з 14 років [5], КК Швеції [11], Данії [4], Швейцарії [10] – з 15 років, у КК Польщі – з 17 років [6], КК Австралії – з 10 років [21], КК Франції – з 13 років [9].

Висновки. Отже, щодо такої ознаки суб'єкта кримінального правопорушення за незаконне заволодіння транспортним засобом, як вік кримінальної відповідальності в українському та зарубіжному законодавстві схожі позиції, а саме визначення загального віку кримінальної відповідальності – з 16 років, і зниженого віку кримінальної відповідальності – з 14 років. Проте, більшість європейських країн встановлюють вік кримінальної відповідальності від 10 до 17 років, такий широкий діапазон вікових меж кримінальної відповідальності за транспортні злочини (незаконного заволодіння транспортним засобом), пов'язаний історичними, національно-культурними, правовими традиціями різних країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій / А. А. Вознюк; вступне слово д.ю.н., проф. О. О. Дудорова. К. : Нац. акад. внутр. справ, «Освіта України», 2016. 236 с.
2. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В.Я. Тацій, В.І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Тютюгіна, В.І. Борисова. 6-тевид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 584 с.
3. Кримінальний кодекс Азербайджанської Республіки, Кримінальний кодекс Республіки Казахстан під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову – Т. В. Руденко. К. : ОВК, 2016. 490 с.
4. Кримінальний кодекс Данії від 15.04.1930 р. станом на 28.02.2024 р. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2013/1028>. (дата звернення: 28.02.2024).
5. Кримінальний кодекс Республіки Болгарія / О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2024. 294 с.
6. Кримінальний кодекс Республіки Польща / під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову В. С. Станіч. К. : ОВК, 2016. 138 с.
7. Кримінальний кодекс Республіки Таджикистан / переклад Станіч В.С.; під ред. О. В. Коротюк. К. : ОВК, 2021. 288 с.
8. Кримінальний кодекс Республіки Узбекистан / під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову – О. В. Іванов. К. : ОВК, 2019. 194 с.
9. Кримінальний кодекс Французької Республіки, під ред. В. Л. Менчинського. Переклад на українську мову Станіч В.С.. К. : ОВК, 2017. 348 с.

10. Кримінальний кодекс Швейцарії (1937). URL: <http://www.admin.ch/ch/d/sr/3/311.0.de.pdf>
11. Кримінальний кодекс Швеції. URL: [https://www.lotin.se/Fallor/Pdf/Brottsbalken_\(1962_700\).pdf](https://www.lotin.se/Fallor/Pdf/Brottsbalken_(1962_700).pdf),
12. Мирошниченко Н. М. Вікова осудність неповнолітніх у кримінально-правовій доктрині України: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.08; Одеса, 2013. 220 с.
13. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. Коржанський М. Й. К.: Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. 656 с.
14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, С.Д. Шапченко та ін. ; за заг. ред. С.С. Яценка. 4-те вид., перероб. та доп. Київ : А.С.К., 2005. 848 с.
15. Радковська І. С. Суб'єкти кримінальних правопорушень проти безпеки руху та експлуатації транспорту; Національний університет «Одеська юридична академія» Одеса, 2024. 350 с.
16. Савченко А. В., Грудзур О. М. Класифікація злочинів. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. 1064 с.
17. Скоткіна В.П. Вік людини. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. Київ, 2008. Т. 1. А–Г. 672 с.
18. Статистичні данні Генерального прокурора України (Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2020 - січень-листопад 2024 роки. У розділі 1. Віковий, освітній склад та громадянство осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Таблиця 1). URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення 20.10.2024 р.)).
19. Стрельцов Є. Л. Українське кримінальне право: розвиток за часи незалежності. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 12. С. 54-63. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.,
20. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: Монографія. К.: Юрисконсульт, 2006. 1048 с.
21. StGB, Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich vom 15. Mai 1871. Historisch-synoptische Edition 1871—2013. Herausgegeben von Rechtsanwalt Dr. Thomas Fuchs Fachanwalt für Bau- und Architektenrecht. — lexetius.com, Mannheim 2013. — 1652 p. (PDF Edition in German) [Архівовано 16 червня 2012 у Wayback Machine]